

QARAQALPAQ ERTEKLERINDE DÁW OBRAZÍ

*qaraqalpaq mámleketlik universiteti, f.i.k., doc. J.Nizamatdinov Qaraqalpaq
mámleketlik universiteti, Folkloristika hám dialektologiya 1-kurs
magistrantı*
D.Shayxımanova

Annotaciya: *Qaraqalpaq folklorındaǵı hárqanday epikalıq dóretpе óziniń qızıqlı syujetlerine, obrazlar sistemasına iye. Usınday obrazlar qatarında miflik syujetlerde kóbirek ushırasatuǵın —dávıı obrazı úlken áhmiyetke iye. Maqalada usı dávıı obrazınıń epikalıq dóretpelerde, sonıń ishinde erteklerde qollanıwı boyınsha pikir júrgizdik.*

Tayanış sózler: *folklor, dávıı obrazı, ertekler, mif, dávııperi, batırlar, miflik syujet, miflik obraz, poetika, dúnya folklorı*

Xalıq awızeki dóretiwshiliginde túrli qaharman obrazları folklorlıq teksttiń kórkemligin asıradı, onı qızıqlı waqıyalar menen bayıladı. Ásirese, folklorında ushırasatuǵın kórkem toqıma obrazlar: suwperi, peri, sóylewshi quslar, haywanlar, qanatlı atlar, aydarhalar, dávııler t.b bir qatar mifologiyalıq obrazlar folklorlıq dóretpeni ele de poetikalıq jaqtan bayıladı hám kitap oqıwshını qızıqtırıp, ózine tartıp turadı. Bunday túrdegi obrazlar folklorımızda kóbinese epikalıq túrlerinde ushırasadı. Dástanlar, mifler, ańız, ápsanalar, erteklerde bunday obrazlardıń beriliwi arqalı dóretpeniń kórkemligi asadı. Usınday epikalıq janrlarda ushırasatuǵın obrazlardıń biri – dávıı obrazı.

Eń dáslepki dávıılerdiń kelip shıǵıwı, olar haqqındaǵı erteklerdiń, miflerdiń qollanıwı jáhan ádebiyatında Evropa xalıqları folklorında gezlesedi. Grek hám hind mifologiyasında eń dáslepki dávııler haqqında, olardıń sırtqı kórinisi, xarakteri, jasaw orınları haqqında ayılıp ótilgen. Bul xalıqlar mádeniyatında eń dáslep payda bolǵan dávıılerdi quday dep esaplaǵan. Sol sebepli de —dávıı sózi sanskrit tilinde —qudayıı degen mánini bildirgen.⁴

Dávıı – miflik-epikalıq personaj, insan kórinisindegi maxluq, biraq úlken kólem hám kúshke iye⁵. Dávııler dúnya folklorında júdá kóplep xalıqlardıń ápsanalarında, mifologiyasında hám erteklerinde ğayrıtabiiy maxluq sıpatında súwretlenilgen. Ol kópshilik jaǵdayda iri gewdeli, adamlardan bir neshshe ese úlken kúsh-qúdiretke tolı adam sıpatında táriyplenedi. Hátteki, adamlar dávıılerdiń qasında qumırısqa sıyaqlı bolıp qaladı. Olardıń jınısı da hár túrli bolıp keliwi múmkin. Túrli xalıqlardıń mifologiyasında dávıılerdiń kelip shıǵıwı, evolyuciyası haqqında hár qıylı kózqaraslar bar. Máselen, ayırım hind-evropa miflerinde dávııler tártipsiz, jirtqısh maxluqlar dep qaralsa, al, basqa xalıqlarda olar adam tárizli aq kókirek, ańqaw sıpatında táriyplengen. Bunday xarakterdegi obrazlardı qaraqalpaq folklorında epikalıq dóretpeler qatarında ertekler quramında da ushratamız.

Qaraqalpaq xalıq erteklerinde hár qıylı mifologiyalıq obrazlar qatarında dávıı obrazın da ushratamız. Bul kóbinese qıyalıy erteklerde gezlesedi. Ertelerde dávııler batırlardıń jolınan shıǵıp olar menen alısatuǵın, menmen, jawız kúsh sıpatında súwretlenedi. Olar qanshelli

⁴ Devi, The Mother Goddess: An Introduction, Devdutt Pattanaik

⁵ Белова О.В. Славянская мифология. Энциклопедический словарь. М.: 2002.

kúshke iye bolsa da ertek qaharmanlarınan, bahadırlardan jeńiledi. Sebebi, batırlardıń kúshleri erteklerde hátte dáwlerden de ziyat bolıp beriledi. Demek, bunda dáwlerdiń belgili dárejede úlken kúshke iye ekenligin, olarǵa tek ǵana márt bahadırlar teń kele alatuǵınlıǵın kórsek boladı. Máselen, qıyalıy ertekler ishindegi —Batır balal erteginde ǵarrınıń kishkene balası jolda ketip baratırǵanda dáwdi ushıratadı hám onıń menen jekpe-jek alıadı:

—...biraz waqıt júrgen soń, joldıń ústinde oń qolınıń ortanǵı barmaǵına atın baylap shalqasınan jatırǵan dáwdiń üstinen shıǵadı. Bala dáwdiń qasına kelip toqtadı. Dáv bolsa qurıldıı jer jarıp uyqılap atır. Bala dáv oyansın degen oy menen attı sheship alıp, shılbırdı dáwdiń ayaǵına baylap, atqa minip súyreydi. Sol waqıtta dáv oyanıp ketip, balaǵa qarap bılay deydi: - Sen meni ǵapılda óltirme, bosatıp bolıp meniń menen ayqasıp jıqsan óltir...⁶

Mine, bul ertek qatarlarınan kórinip turǵanıday, dáwdiń kelbeti, kórinisi sawlatı ádewir úlken bolıp kóz aldımızǵa keledi. Haqıyqatında da, dáwler dástanlarda, erteklerde ulıwma folklordaǵı epikalıq dóretpelerde úlken kúshke iye bolǵan obraz sıpatında súwretleniledi. Olardan ápiwayı adamlar, ápiwayı xalıq qorıqqan, oǵan qarsı shıǵıwǵa kúshi jetpegen. Sonday waqıtta xalıqtıń ishinen batırlar, qaharmanlar jetilisip shıqqan hám olardıń kúshi hátte dáwler menen teńlesetuǵın dárejede xalıq bahadırları sıpatında táriyplengen. Dávlerdi jeńgen bul qaharmanlar búgingi kúnde xalıq awzındaǵı usınday ertekler, dástanlar arqalı bizge jetip kelgen.

Sonday-aq, erteklerde dáv tek ǵana unamsız obrazlarda emes, unamlı, ertek qaharmanlarına járdemshi obraz sıpatında da beriledi. Onda dáwler batırlardıń maqsetine jetiwine kómeklesedi, mánzilden mánziline jetiwine xızmet etiwshi qosımsha obraz sıpatında keltiriledi. Bunday súwretlewlerdi qıyalıy erteklerde —Jansap⁷ ertegi mısasında kórsek boladı. Ertekte dávler Jansaptıń mashaqatlı jolında joldas boladı, onıń óz súyiklisine jetisiwi ushın járdem beredi. —.... qolina xat berip, endi soǵan jiberemen balam, - deydi de, dárriw bir dáwdi shaqırıp aladı, qolina xat jazıp berip, Jansaptı dáwge mingizip aǵasınikine jiberedi⁷. Ertektegi usı berilgen qatarlar arqalı da dáwdiń adamlarǵa jaqın ekenligin. Olarǵa xızmet etiwshi epizodlıq obraz ekenligin kóremiz. Biraq, bul ertektiń syujetinde dávler patshaǵa boysınıwshı, onıń qol astında xızmet etiwshi, ne aytsañda buljıtpay orınlawshı bolıp súwretlenedi. Bunday syujet —Aqqıwbay patshal⁸ erteginde de ushırasadı. Onda Qaraqus patshanıń Aqqıwbayǵa qoyǵan ekinshi shárti boyınsha esh jerinde mini joq kópir salıwı kerek boladı. Patshanıń kishkene qızı bolsa, jigitke járdem beriw ushın dáwperilerdiń járdeminde qalaǵa kópir saladı. Dávperiler kópirdi bir túnniń ishinde salıp pitiredi. Bul ertekte de dáwperi yaǵnıy dáv hayallar adamlarǵa járdemshi kúsh sıpatında súwretleniledi. Olardıń teńsiz kúshi, qarıwı batırdıń muradına jetiwı ushın paydalanıladı.

Dávler kópshilik jaǵdaylarda ertekler hám basqa epikalıq dóretpelerde xalıq tilegine qarsı unamsız qaharman sıpatında beriledi. Bunıń jáne bir dáliyli sıpatında —Qıran⁸ ertegi mısasında kórsek boladı. —Qıran⁸ erteginde dávlerdiń óz qalası boladı. Dávler qalasında másláhat qurıp atırǵanıńıń ústine patshanıń balası baradı hám ol dávlerdiń qolina túsip

⁶ Qaraqalpaq xalıq ertekleri. Nókis: —Qaraqalpaqstanı, 2019. 48-b

⁷ «Қарақалпақ фольклоры». Көптомдық. I том. Нөкіс, «Қарақалпақстан», -1977. 114-6

⁸ Qaraqalpaq xalıq ertekleri. Nókis: —Qaraqalpaqstanı, 2019. 48-b 21-26-betler

qaladı. Bunda da dáwlerdiń kúshi adamlardan jeti ese ziyada bolıp táriyplenedi. Ertekte Qıran sol dáwler menen ayqasıp, olardı jeńedi hám jigitti qutqaradı.

Juwmaqlap aytqanda, folklorlıq dóretpeler hár bir xalıqtıń tariyxıy miyrası. Bul folklorlıq shıǵarmalardı qızıqlı syujetler menen bayıtatuǵın bul – miflik obrazlar. M.I.Steblin- Kamenskiydiń aytıwınsha, —mif – bul derlik waqıyalar bayanı bolıp, onda gúrriń etilgen waqıya-hádiyse qanshelli ótirik bolmasın, jaratılǵan hám ómir súrgen dáwirinde ol hárdayım haqıyqat, real waqıya sıpatında qabıl etilgen⁹, - degen pikirdi bildirgen. Dáwler mifologiya hám folklordıń eń arxaikalıq qatlamlarınan esaplanadı. Onıń payda bolıwınıń kóplegen variantları bar. Kóbinese onıń qurılısında adam kúshinen joqarı kúshtiń bolıwı, tabiiy obyektlardıń, elementlerdiń yamasa ıqlım qubılıslarınıń payda bolıwın, sırtqı jawlap alıwshılardıń múmkinshilikleri menen áskeri kúshleriniń artıqmashılıǵın túsindiriwden payda balǵan. Solay bolsa da, hárqanday mádeniy dáwirlerde bunday obrazlar anıq bolıwı múmkin ekenligi de folklor tanıwshılar tárepinen eskertiledi. Adam simvolikalıq kóz-qarastan bos keńislikte ómir süre almaydı. Ol átiraptaǵı keńislikti tábiyiy zatlardıń bolıw sebebin túsindiretuǵın obrazlar menen toltıradı.

PAYDALANǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Аникин В.П. Теория фольклора. сказка. -Москва: Лабиринт, 2000. Москва: 2007.
// Русская народная
2. Белова О.В. Славянская мифология. Энциклопедический словарь. М.: 2002
3. Eshonqulov J. Folklorshunoslikka kirish. -Toshkent: 2018
4. «Қарақалпақ фольклоры». Көптомлық. I том. Нөкіс, «Қарақалпақстан», - 1977.
5. Qaraqalpaq xalıq ertekleri. Nókis: —Qaraqalpaqstanl, 2019.

⁹ Стеблин-Каменский М.И. Миф. -Л: Наука, 1976, 4-5с